

A SZOCIALIZMUS KRITIKÁJA A MAGYAR ELLENZÉK IRÁNYZATAINAK GONDOLKODÁSÁBAN (1968–1988)*

Szabó Máté

(egyetemi tanár, ELTE ÁJK Politikatudományi Intézete)

ÖSSZEFOGLALÓ

A magyarországi ellenzéki szocializmuskritika a marxista és alternatív szocialista irányzatból alakult ki, a marxizmus reneszánszával összefüggésben. A budapesti iskola, Lukács-tanítványainak köre dominált, de sokféle irányzat jelen volt, így például Hegedűs András. Egyik fő problémakört a piac és a demokrácia jelenléte illetve hiánya jelentette a szocialista rendszerben, és ebből a kiindulópontból a rendszer megújulásra való képtelenségének bebizonyosodásával egyenes út vezetett a liberáldemokratikus irányba, illetve szociálliberális szemléleti szintézishez. Magyarországon a liberáldemokratikus kritika a marxista-szocialista álláspont bírálatából és önkritikájából alakult ki a budapesti iskola több képviselőjénél, mint Heller Ágnes, Fehér Ferenc, Kis János és Bence György, vagy az író és politikai gondolkodó Konrád György. A marxizmustól a liberalizmus felé irányuló fejlődési tendencia több más blokkországra is jellemző volt. A szocializmus kritikájának másik befolyásos irányzata a populizmus a kulturális hagyomány-történelem vonalán alakul ki, illetve jelenik meg ismét explicit politikai formákban a nyolcvanas években pl. Csurka István gondolkodásában. Míg a liberális demokrata irányzat a gazdaságot és a politikát, a populista irányzat a kultúrát és a nemzetet tekint kiindulópontjának. A marxisták és a liberális demokraták intenzív nemzetközi kapcsolatrendszereket alakítottak ki, mind keleti, mind nyugati irányban, míg a populisták a magyar vonatkozású körben maradtak, a nyugati emigráció és a kisebbségi értelmiség jelentette az elsődleges nemzetközi kapcsolatrendszerüket. A két irányzat viszonyrendszere, amely konfliktust és kooperációt egyaránt tartalmazott előrevetítette a későbbi pártpolitikai táborok viszonyrendszerét, és a magyar politikai gondolkodás laboratóriumává vált. Az ökológiai kritika ugyan jelen volt Magyarországon, pl. Endreffy Zoltán és Kodolányi Gyula írásaiban, de jelentősége csupán átmeneti volt. A teológiai- egyházi kritika pedig erőtlen maradt a disszidens mozgalmakban, a fő irányzatok szekularizáltak voltak. Ez az ellenzéki gondolkodás szűk értelmiségi ellenelítelkező kötődésért, nyugati orientációját hozta magával, leszámítva a populistákat, akik erős kulturális pozícióik alapján szélesebb hazai rezonanciára tettek szert. A marxista érvelés kihalt, a liberális demokrata és a populista érvelés pedig hatásossá vált a reformok és a fordulat körüli vitákban a nyolcvanas években. Az ökológiai kritika csak a rendszerváltásig volt hatásos, utána marginalizálódott, majd később új formákban kelt életre.

KULCSSZAVAK ■ politikai gondolkodás ■ ellenzék ■ kommunista rendszer ■ szocializmuskritika ■ marxizmus ■ liberalizmus ■ szocializmus ■ nacionalizmus ■ populizmus ■ ökológizmus ■ disszidensek ■ értelmiség ■ Bibó István ■ Lukács György ■ budapesti iskola

Szeretném megköszönni a magyar Politikatudományi Társaság és a Bibó István Alapítvány megtisztelő kitüntetését. Több vonatkozásban is személyesen érint, hogy ezt a díjat ebben az évben nekem ítelték, hiszen a Bibó István-díj ötletét

* A Bibó István-díj ünnepélyes átadásán tartott előadás szövege 2007. november 23-án a Magyar Politikatudományi Társaság közgyűlésén

én fogalmaztam meg először a rendszerváltás környékén. Jellemző volt az akkori időkre a Társaság egyik akkori tisztségviselőjének első reakciója: „Miért éppen Bibó?” És később aktívan részt vettem az ötlet megvalósításában a Magyar Politikatudományi Társaság főtítkáráként. Az eredeti ötlet egyébként a Magyar Szociológiai Társaság Erdei Ferenc díjának mintájára a harmincöt év alatti fiatalok kitüntetését szolgálta volna, de azután más koncepció alakult ki, így azután most én is képbe kerülhettem a díjazottak körében.

Előadásom témakörében régebben folytatok kutatásokat összehasonlító szempontból (Szabó, 1991a; Szabó, 1991b.), később a magyar helyzetet nemzetközi kutatócsoportok tagjaként, így a németországi Frankfurt an der Oder, és Bréma egyetemével együttműködve, és több angol- illetve német nyelvű publikációm (Szabó, 1990a; 1990b; 2000–2001; 2003a; 2003b; 2004a; 2004b; 2004c; 2006) jelent meg, illetve van megjelenés alatt, de a hazai szakirodalom erről elvértve szerezhett tudomást, így éppen ezért tevékenységemnek ezt a területét választottam az előadás témájául.

A másik motívum aktuális, hiszen az 1989 előtti ellenzéki irányzatok egy része ma vitapartnerként van jelen a magyar politikában, és éppen ezért fontos kiemelni, hogy egykor, a közös ellenfél a szocialista/kommunista rendszer ellen együttműködtek, együtt gondolkodva alakították ki eredeti kritikai üzeneteiket, és mai vitáik ellenére továbbra is közösek a gyökereik. A magyar ellenzék politikai gondolkodása fontos a mai pártrendszer és politikai rendszer megértése szempontjából, történeti téma, azonban aktuális üzenetei is vannak. Ez az előadás így egy kissé a kutatói „hattyúdalom” is egyben, mivel a két hónappal ezelőtt felvállalt gyakorlati alkotmányjogi munka, az állampolgári jogok országgyűlési biztosának feladata eltérített a korábbi „sínpárról”.

A MAGYAR ELLENZÉK POLITIKAI GONDOLKODÁSÁNAK KERETFELTÉTELEI ÉS ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI

Ha összevetjük a magyar ellenzék politikai gondolkodását a kortárs lengyel, avagy keletnémet irányzatokkal, akkor feltűnő, hogy azokhoz képest nálunk mennyire marginális az egyházak, a vallásos-teológiai érvelés szerepe. Lengyelországban a katolikus, az NDK-ban a lutheránus-evangélikus egyházak válhattak az ellenzéki tevékenység és gondolkodás megkerülhetetlen vonatkozási pontjaivá (Fehr, 1993; Flam, 1997; Pollack, 2000; 2004; Falk, 2003), de ez a nálunk jelen lévő két vallási közösség itt nem inspirált szélesebb mobilizációkat, és érvrendszere alig befolyásolta a döntően világi, szekularizált ellenzéki politikai gondolkodást. Itt aligha tudjuk mélyebben értelmezni és magyarázni ezt a szembeötlő különbséget, de utalnék Magyarországon erősen tagolt egyházi szerkezetére, amely nem tette lehetővé domináns pozíciók kialakulását, valamint az igen erős egyházak elleni nyomásra a kommunista

rendszerben, melynek dimenziói az egyházzal kapcsolatos titkosszolgálati tevékenység jelenleg is folyó feltárásából nyerik el kontúrjaikat (Tomka, 2005; Köbel, 2005). Más vonatkozásban viszont a rendszer liberalizációja 1968 után lehetővé tett olyan társadalomtudományi kutatásokat, amelyek a kritikai társadalmi-politikai elméletek alapjául szolgálhattak, így a szekularizált, szociológiai-közgazdasági, majd a politológiai jellegű gondolkodásmód válhatott az ellenzéki gondolkodás orientációs pontjává, a vallásos-teológiai érvelésmód pedig nem tett erre jelentős hatást. Ebben a vonatkozásban is integráló jellegű Bibó István munkássága (Bibó, 1986; 1990), akinél mindkét, a szekularizált- társadalomtudományi és a vallásos-teológiai aspektus is jelen van az életműben, azonban ez a szintézis nem talált követőkre.

Szemben az NDK-val és Csehszlovákiával, a magyar ellenzék gondolkodása, a lengyelekéhez hasonlóan, igen erősen kötődik a nemzeti hagyományokhoz, a nemzeti-nemzetiségi kérdésekhez. Ez részben magyarázható a Trianon utáni magyar nemzeti lét sajátosságaival, amelyek főként a kultúrára, irodalomra, művészetekre ráépülő ellenzéki érvelésmódban váltak sokszor dominánssá, de többnyire megkerülhetetlenné. Ebből következő magyar sajátosság a határon túli magyarok körében, a mai Szlovákiában, Erdélyben és az akkor még néha a Magyarországnál toleránsabb Jugoszláviában kialakult sajátos ellenzéki csoportok, mozgalmak, irányzatok szerepe, amelyekkel kapcsolatosan magam ugyan nem folytattam kutatásokat, de feltárásuk, dokumentálásuk folyik. A magyar „népies”, német nyelvterületen „populistának” (Borbándi, 1976; 1989) nevezett irányzat számára központi jelentőségű a magyar nemzeti létezés problémája, és a nemzeti-nemzetiségi kérdés a kultúra, társadalom és politika szemléletének orientálójává válik. Más értelmezési szempontot ad erre a sajátosságra a Kádár-rendszer hangsúlyozottan „kozmpolita”, nacionalizmusellenes fellépése, amely azonban kompromisszumokra vezet a kultúra területén megkerülhetetlenül fontos „népiekkel”. Mindenesetre más „blokkországokkal” szemben Magyarországon az ellenzék diskurzusaiban a nemzeti kérdés fontos szerepet játszott, és ez a központi szerepe fennmaradt a rendszerváltást követő politikai vitákban is.

Közös vonása viszont a magyar ellenzék politikai gondolkodásának a SZU más csatlósállamaihoz hasonlóan, hogy az erős represszió kezdeti szakasza után éppen, és először szinte csak a hivatalos szférán belüli erjedés vezetett az úgynevezett „revizionista” irányzattal (Joppke, 1994; Judt, 1988; Falk, 2003) valamiféle ellenzékiiség megjelenéséhez. A marxista-szocialista politikai gondolkodás hagyományainak alkalmazása a „létező szocializmusra” annak sokszor radikális kritikájával előmozdította direkt és indirekt formában a más típusú kritikai irányzatok megjelenését és erősödését. Először is maga a vita lehetősége rendszeren belül, az egymással vitatkozó koncepciók megjelenése és sokszor küzdelme relativizálta az ideológiai hegemonia és monopólium igényét. Másrészt a repressziók, kizárások, betiltások, kényszerű emigrációk

stb. olyan nem- vagy félhivatalos formákat teremtettek, ahol először a rendszer korábbi ideológusai, politikusai vagy az ő kapcsolatrendszerébe tartozók, azután pedig más háttérű értelmiségiek is bekapcsolódtak (Dalos, 1986; Heller, 1999). A kritika, a mobilizáció először a marxizmuson belüli folyamat, azonban a kritikai jelleg és a rendszer reakciói viszonylag gyorsan vezetnek a marxizmusból elindult gondolkodók szellemi újraorientálódásához, és főként a liberális irányzatok kialakulásához (Faragó, 1986). Míg Romániában a marxizmustól a nacionalizmus felé vezet az út, Magyarországon a gazdasági-társadalmi reformok vitája liberalizációhoz, és a liberális orientációk felerősödéséhez vezet az elitben és az ellen-elitben egyaránt. Másutt is jellemző a kritikai marxizmus térnyerése, majd átalakulása más, főként liberális irányba.

Míg kezdetben a marxista kritika erős, 1968 után fokozatosan visszaszorul, és helyébe a népi-nemzeti és a liberális demokrata orientációjú irányzatok dominanciája lép. Ezek mellett Magyarországon is megjelenik az ökológiai jellegű, zöld-alternatív gondolkodás az ellenzék diskurzusaiban (Haraszi, 1990; Knabe, 1988; Bozóki, 1988). Ennek háttere részben a nyolcvanas évek nemzetközi tendenciája, az ökológiai mozgalom megerősödése. Másrészt talán az a sajátossága a szocialista rendszerek represszív mechanizmusainak (Huszár–Szabó, 1999; Kiszely, 2001), hogy szemben az emberi jogok és a demokrácia, avagy a nemzeti lét alapkérdéseivel, amelyek felvetése politikai üldözést vont maga után, a környezeti kérdések kezelésében nem került sok a rendszer sajátos mechanizmusainak kritikájára, és itt olyan „enyhébb” elhajlás jött létre, amelyet a szocialista rendszerek saját logikájuk feladása nélkül bizonyos fokig tolerálhattak. Így aztán a nyolcvanas évek közepétől az ökológiai ellenzékiesség a rendszerváltás kezdetéig sok országban jelentős konfliktusokhoz és mobilizációkhoz vezetett, amelyek alapján velem együtt sokan úgy vélték, hogy a rendszerváltás majd ökológiai rendszerkorrekciókat is magával hozhat, és a zöld irányzatok az új rendszerben jelentős szerepre tesznek szert (Sólyom, 1988; Juhász, 1992; Szirmai, 1992). Azonban a rendszerváltást követő fejlődés azt mutatta, hogy a népi-nemzeti és a liberális irányzatok váltak az új politikai aktorokká az ellenzék irányzataiból, és a zöld mozgalmak nem hoztak létre jelentős zöld pártot Magyarországon, de másutt se. Az ökológiai kritika felfutása a rendszerváltást megelőző erjedési folyamatok sajátosságaihoz kötődött és az nem vált később a politikai diskurzus stabil szereplőjévé, úgy mint a nyugati demokráciákban (Tickle–Welsh, 1998).

A magyar ellenzéki mozgalmak vallási háttér híján viszonylag szűk értelmiségi elit, illetve ellenelit köreit érték el. Budapest és néhány egyetemi város jelentette a társadalmi környezetet. A szélesebb társadalmi hatás csak a rendszerváltást megelőző időszakban jön létre. Erőteljes az értelmiségi önreflexió, a saját marginalizált értelmiségi szerep megkérdőjelezése, az informális csoportok, bohém közösségek utópikus ellenkulturális környezetének keresése. A kifelé orientált, instrumentális stratégiákat képviselő, mobilizációt célzó

egyéniségek és csoportok gyakran együtt élnek az ugyancsak marginalizált kreatív-avantgarde csoportokkal, amelyek az ellenkultúra befelé orientált programját képviselik (Szilágyi, 1999; Kenedi, 1990). Ez a sajátosság azonban nem csupán Magyarországot, hanem általában Kelet-Közép-Európát is jellemezte. Az alternatív politikai gondolatok, értékek gyakran a szocializmus realitásait elutúsító, élesen kritizáló műalkotásokban jelentek meg, vagy ugyanannak, avagy rokon-, társ csoportnak, -közösségnek a művei, műalkotásai voltak. Jól jellemzik ezt a létformát Dalos György regényei, a balatonbolglári Kápolna-tárlat, Halász Péter és az Orfeo színháza, a Balázs Bélá-s filmek, a mail art, avagy a Bizottság együttes és más alternatív rockformációk dalszövegeinek, üzeneteinek világa. A politikai rendőrség ezt az ellenkultúrát ugyanúgy, vagy még inkább figyelemmel kísérte, mint a politikai gondolkodókat, hiszen az ellenkultúra megtalálta az utat a fiatalok szélesebb csoportjaihoz, és ezáltal veszélyes volt a rendszerre. Az ellenzéki értelmiség más csoportjai voltak a tudományok, főként a társadalomtudományok, a szociológia, közgazdaságtan, történelem, bölcsészet és filozófia felől, illetve a média és az újságírás területéről érkezők. Több generáció volt elkülöníthető, a volt 56-osok, a 68-asok, és a nyolcvanas évek legfiatalabb csoportjai, és persze voltak még idősebbek is, akik megjárták a különféle börtönöket és Gulagokat (Paetzke, 1986; Csizmadia, 1996). A különböző generációk és a különféle háttérű csoportok különböző külföldi és emigrációs kapcsolatokkal rendelkeztek.

Az ellenzéki mozgalmak és gondolkodás fejlődése tehát egyszerre értelmezhető a globális tendenciák, a keleti blokknak azon belüli sajátos szerepe, illetve az adott országban sajátos helyi konfliktusok összefüggésrendszerében. A szocialista rendszerek felülről integrált, centralizált-monopolizált struktúrájában folyamatos konfliktust jelentett a rendszer változatlan fenntartását, vagy akár „bekeményítését” képviselő „hardliner”, „héja” irányzat és a korlátozott, elsősorban a gazdasági hatékonyságot célul tűző, vagy annak szélesebb társadalmi-politikai feltételeit biztosítani kívánó a „liberalizálásra” nyitott „softliner” irányzat ellentéte (Linz–Stepan, 1996). Magyarországon ez 1968 után kézzel fogható volt és tulajdonképpen a rendszerváltásig zajló politikai küzdelmek alapkeretét jelentette. Az ellenzék fejlődése sok szálon kötődött a „hardliner” és a „softliner” irányzat érvényesüléséhez. A szélesen értelmezett „reformok” kedveztek magának az ellenzéki tevékenység kialakulásának és terjedésének, sőt bizonyos pontokon – például gazdasági reform, a régi vezetők leváltása – akár bizonyos érdek- és célközösség is fennállhatott a rendszeren belüli reformerők és az ellenzéki csoportok egy része között (Tőkés, 1996; Tőkés, 1998). Ez az „indirekt kooperáció” egészen a rendszerváltás pluralizációjáig tart, amikor is a reformkommunisták és az ellenzéki mozgalmakból kinövő pártok közvetlen konkurenseivé válnak egymásnak a pártrendszerben, és már nincsen érdekközösségük a jelentéktelenné váló „hardliner” irányzat elleni küzdelemben. A kommunista reformerek Magyarországon több ponton

kapcsolódtak a népnemzeti irányzathoz, míg kezdettől idegenkedtek a liberális-demokratikus ellenzéki csoportoktól. Ez a szelektív viszonyulás mindhárom későbbi politikai erő, a népnemzeti, a liberális és a reformszocialista viszonyát egymáshoz, illetve profiljaik kialakítását hosszabb távon is jellemzi (Dalos, 1986; Csizmadia, 1995).

Jóllehet kívül esik a tárgyalt időszakon, de mindvégig központi az 1956-os forradalom jelentősége (Standeisky–Rainer, 1999; Kenedi, 1996), amelyet a marxizmusból érkező ellenzéki gondolkodás felé ugyancsak Bibó István munkássága testesített meg. Általánosságban megállapítható, hogy az anti-kommunista küzdelmek nagy csúcspontjai – 1953-ban az NDK-ban, 1956-ban Magyarországon, 1968-ban Csehszlovákiában, Lengyelországban pedig (egészen a Szolidaritás 1980-as időszakáig) többször is – mind a nemzeti, mind a nemzetközi ellenzéki identitás- és mozgalomalakulás szempontjából meghatározó jelentőségűek. Ezek a konfliktusok a stratégiai és rendszerviták állandó elemeivé válnak, egészen a rendszerváltásig, és az ellenzéki identitás nemzeti és nemzetközi vonatkozási pontjait jelentik. Reális folyamatainknak igen nagy jelentősége van, emellett azonban szimbolikus-rituális folyamatok alapjaivá válnak az ellenzéki politikai kultúrákban, melyek hagyománya és azonosságtudata ezekre épül a rendszer önigazolási folyamataiban oly központi jelentőségű „forradalmisággal” szembeállítva, illetve azt bizonyos mértékig alternatív módon értelmezve (Szabó, 1990b; Thaa, 1996).

Ugyancsak általában fontos tényező a Nyugat hozzáállása, amely a demokratikus országok, főleg az USA keleti politikájának egészébe ágyazódik bele. Itt kiemelkedő szerepe van az Európára koncentrált enyhülési, illetve a szocialista országok és a Nyugat közötti konszenzust erősítő nemzetközi politikai folyamatoknak (Schlotter, 1999). Ennek a Magyarország, de főként az NDK, Lengyelország és a SZU vonatkozásában sokat kutatott problémakomplexumnak itt a kontúrjait se tudjuk érzékeltetni, csupán egyetlen, közvetlenül igen nagy jelentőségű kapcsolatrendszert, az emigrációt és az emigráció Nyugat által biztosított fórumainak szerepét emelném itt ki. Magyarországról (Borbándi, 1989b) és a többi keleti „blokkországból” nagyszámú emigráns távozott több hullámban a nyugati demokráciákba, főként Nyugat-Európába és az USA-ba. A magyar esetben a negyvenes évek és az 1956 utáni exodus bírnak kiemelkedő politikai jelentőséggel. Ezek az emigráns közösségek és hálózatok részben politikai arcéllal rendelkeztek, és önerőből, illetve a demokratikus kormányok támogatásával alternatív fórumokat, rádióadást, újság- és könyvkiadást biztosítottak az otthoni ellenzéki gondolkodás számára. A széles értelemben vett „tamizdat” („ott-kiadott”) állandó elemét jelentette az ellenzéki gondolkodásnak, viták keretét, fórumát, új témák behozatalát. A kiterjedt magyar nyelvű publikációs formák közül egyéni véleményem alapján, és egyben tisztelegve a jelenlévő alapító szerkesztőnek, Kende Péter (Kende, 1988; 1991; 2003) akadémikusnak, a Párizsban magyarul kiadott *Magyar Füzeteknek* a folyóirat és a

könyvkiadás számára egyaránt központi jelentőségét emelném ki, valamint a Bibó-kiadás szempontjából oly központi, berni székhelyű Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadványsorozatait, melyek társadalomtudományi profilját kollégám és barátom, Balla Bálint (Berlin) gondozta, gondozza (Balla, 1990; Bibó, 1991).

A „szamizdat” („saját-kiadás”) az ellenzéki, második nyilvánosság különféle formáival (Skilling, 1989; Ritterspoorn et al., 2003) ugyancsak a kommunizmus elleni hálózatok kutatásának egyik fontos tárgyköre, amelyet az alternatív kultúra különféle irányzataival összefüggésben többek között a Wolfgang Eichwede professzor (Eichwede, 2000; 2004) vezetett Brémai Egyetem Kelet-Európa Kutatóintézetének kiadványai és kiállításai állítottak a középpontba az elmúlt években. A központilag ellenőrzött sajtó, könyvkiadás és tömegkommunikáció ellenében kialakult informális hálózatok kommunikációs fórumai rengeteg kulturális esemény, műalkotás és társadalmi-politikai vita melegágyai voltak, amelyek jó része csak a nyugati kiadások és közvetítések révén ért el szélesebb közönséget, vagy esetleg a rendszerváltás után találta meg a közönséget, amely addigra már igencsak megváltozott.

Az ellenzéki kulturális és politikai viták hálózatai tehát túlnyúltak a határokon, mind Nyugat–Kelet, mind Kelet–Kelet irányában kialakult az ellenzéki kapcsolatrendszer (Miszlivetz, 1989). Bizonyos értelemben a rendszerváltás előtti időszak „olvadása”, a glasznoszty és a peresztrojka hatásainak időszakára már kialakult „ellenzéki Internacionáléről” beszélhetünk, amelynek főként angol nyelvű, nemzetközi fórumai, találkozói voltak. A kommunista rendszerek keményebb periódusaiban, a szigorú ellenőrzés ellenére is érvényesültek a nemzetközi kapcsolatoknak az egyes ellenzéki csoportok forrásait megsokszorozó hatásai, elsősorban az itt tárgyalt eszmék, gondolatok hatásainak eredményeként.

Azt mondhatjuk, hogy a 19. század a politikai eszmék klasszikus korszaka volt, mert már kialakultak a modern irányzatok profiljai, de még nem gyűrte maga alá az érvelés, a gondolat erejét a pártverseny, a tömegdemokrácia és a tömegkommunikáció 20. századi komplexuma. Nos ez a keretfeltétel-rendszer a 20. század második felében a kommunizmus elleni küzdelem szubkultúráiban és ellen-nyilvánosságaiban újratermelődhetett, hiszen a tömegkommunikáció és a pártállam határán kívüli gondolkodás általuk nem korrumpálódhatott, és ismét megindulhatott a kommunizmus nyomásával szemben az újabb szellemi útkeresés, melynek során a kis számú gondolkodó és aktivista újra a 19. század intenzitásával koncentrálhatott egymásra és a kiválasztott problémákra. Létrejött az „élő klasszikusok” sora, Adam Michnik, Václav Havel, Robert Havemann, Rudolf Bahro, Konrád György, Szelényi Iván, Heller Ágnes, Haraszi Miklós – és még sorolhatnánk. Kialakult az alternatív gondolkodás „kánonja” a közösen hivatkozott gondolkodók, problémák, események, folyamatok közös tárháza. Így az ellenzék politikai gondolkodása Magyarországon és a keleti

blokk egészében egyaránt a megújuló posztkommunista politikai gondolkodás laboratóriumává válhatott.

A nemzetközi keretfeltételek kevés kivétellel máig homályban maradó, lényeges vonatkozása a direkt és indirekt nyugati segélyek és támogatás kérdése a keleti alternatív kultúra és gondolkodás számára. Magyarországon és másutt is pl. jól dokumentált és feldolgozott a Soros György magyar származású, USA-ban élő pénzember támogatásával (Nóvé, 1999) a nyolcvanas évek közepétől először Magyarországon, majd a keleti blokkban másutt is kialakult alapítványi programok, támogatási formák és fórumok hálózatának története, amely aktív segítséget nyújtott az ellenzéki művészek és gondolkodók létfenntartásához, tájékozódásához, nemzetközi kapcsolatrendszerük kialakításához. Ennek a központi jelentőségű hálózatnak a története azonban az „olvadás” folyamataihoz kötött, de alig rendelkezünk ismeretekkel arról, hogy a korábbi „keményebb „periódusokban” milyen direkt és indirekt, kormányzati és nemkormányzati segítségnyújtási formák érvényesültek a Nyugat részéről, illetve hogy mennyire voltak ezek hatékonyak. Az NDK államiságának felszámolása következtében igen jól dokumentált az NDK–NSZK viszonyrendszer, és vannak átfogó elemzések például a Helsinki-folyamatnak (Thomas 2001) az emberi jogok kelet-európai helyzetére gyakorolt hatásairól. Magyarország vonatkozásában néhány kiemelkedő eseménytől eltekintve azonban csak a „kirakatliberalizáció” mechanizmusait írták le a Kádár-rendszerben, miszerint a Nyugat-orientált, „softliner” elitszoportok a nyugati gazdasági és politikai támogatás (hitelfelvételek, tagságok nemzetközi szervezetekben stb.) fejében kesztyűs kézzel bántak a Nyugaton is ismert ellenzékiekkel (Révész, 1997; Csizmadia, 1995; Huszár, 1999; Huszár, 2001). Összességében a szamizdatkultúra és az ellenkultúra virágzása és terjedése a nyolcvanas években nehezen értelmezhető a „szelektív tolerancia” nélkül, amelyet a kelet és Nyugat között egyensúlyozó Kádár-rendszer a saját fennmaradásának érdekében végzett.

Az ellenzéki gondolkodás ott ér véget ahol a szamizdat átalakul nyilvános tömegsajtóvá, könyvkiadássá és az ellenzéki politikai értékek megjelenhetnek a tömegkommunikációban és a tömegdemokráciában (Tamás, 1999; Kis, 1999). Ez a folyamat Magyarországon nem volt olyan egyértelmű gátszakadás, mint a mindvégig igen merev csehszlovák, román, vagy kelet-német esetben. A fellazulás folyamatai a nyolcvanas évek második felében egyértelmű fejlődést jelentenek a rendszerváltás irányában, ha a végeredmény oldaláról olvassuk a történetet. Biztosíthatom Önöket, hogy akkor igen kevesen látták a már mindannyiunk számára megfogható „vörös fonalat” amely a rendszerváltás látványos és vértelen sikeréhez vezetett – jómagam sem voltam közöttük. Meddig volt igazán „ellenzékiiség”, pont 1988 január 1-jéig? Amíg legális politikai szervezeteket nem hozott létre, amikor tüntetéseket szervezhetett jogi keretek között és kalkulálható volt, hogy azokat mikor oszlatják fel, amikor már nem készültek állambiztonsági jelentések a tevékenységéről (Unverhau, 1999; Kenedi, 1986;

Horváth, 1998; Horváth, 1991), amikor legalizálhatta és terjeszthette kiadványait, azaz amíg nem válhatott a politikai verseny egyenrangú résztvevőjévé. Ez a folyamat, ami az első szabad választások előtt nagyjából befejezettek tekinthető Magyarországon, azonban megkezdődött már évekkel azelőtt, és 1988-ra, Kádár leváltásával jelentősen átírta a korábbi a Kádár-rendszer egészét jellemző kereteket. A politikai kultúra rendszerváltásának időpontját talán későbbre, Nagy Imre 1989. június 16-ai újratemetésére tehetjük, amely ismételt 1956 kiemelkedő jelentőségét húzza alá – nem csupán a jelen lévő Kende Péter, az egykori aktivista iránti tisztelet jeleként hangsúlyozva.

A történet vége azonban „keserédes”; Magyarországon eddig minden rendszerváltás utáni kormányban volt egy vagy két olyan politikai szervezet, amely az ellenzéki politizálásból származik, de mire létrejön a politikai siker, felszámolódnak a korábbi „katakombalétezés” keretei, és az új tömegdemokratikus keretekben újraértelmeződnek a korábbi eszmék, értékek, tapasztalatok. Nagy kontraszt ez például az újraegyesített Németországhoz képest, ahol az ellenzéki mozgalmak szinte rögtön történelemmé váltak, hiszen nem vehettek részt az új társadalmi-politikai keretek kialakításában. Magyarországon ehhez képest az ellenzék politikájának és politikai gondolkodásának aktív része volt a rendszerváltásban, az alkotmányozásban és a politikai fejlődésben, ennek következtében nem is vált olyan befejezett, „muzealizált” hagyománnyá, mint Németországban, hiszen képviselőinek jó része ma is aktív politikus, művész, közéleti szereplő.

A MARXISTA-SZOCIALISTA RENDSZERKRITIKA

Hogy mi az a „marxizmus”, és, hogy ki mikortól és meddig tekintheti önmagát marxistának, avagy ki van arra felhatalmazva, hogy másokat marxistaként, avagy nem marxistaként kategorizáljon, arra ez az előadás nem kíván választ adni. Mindenesetre a hivatalos marxizmus-leninizmus forrásaiból elinduló revizionista irányzatok kezdték Marx vagy Lenin esetleg Trockij és mások tételei alapján kritizálni a létező szocializmus struktúráját, így volt ez Magyarországon is (Dalos, 1986; Joppke, 1994; Heller, 1999). Ezek a gondolkodók többnyire a hivatalos struktúrákon, egyetemeken, pártokban, folyóiratokban stb. indulnak, majd kritikai nézeteik kifejtése megfosztja őket a hivatalos pozíciók előnyeitől, és az intézményeken kívüli létforma vállalására kényszeríti őket. A „marxizmus reneszánsza” bőven 1968 előtt indult (Kovács, 2004), de éppen a SZU és a Varsói Szerződés katonai beavatkozása, a Prágai Tavasz folyamatának leblokkolása, valamint a Nyugat radikális mozgalmi adnak nagy lökést a szocializmus felett gyakorolt, magát marxistaként értelmező kritika új hullámának. A kritikai elmélet több gondolkodó és irányzat fejlődésében a „jelző nélküli”, radikális kritika irányába fejlődik, azaz önértelmezésében

elszakad a marxizmus hagyományától. A magukat marxistáknak vallók keresik a forradalmi szubjektumot, a radikális társadalmi átalakítás alternatíváit, elmélkednek a párt és a munkásosztály viszonyán, a szocialista demokrácia új útjait keresik.

Magyarországon a marxista rendszerkritikákban Lukács György és Hegedűs András munkássága tesz szert központi, sőt nemzetközi jelentőségre. Lukács széles ívű pályafutásáról köteteket írtak, itt csak mint az őt követő magyar irányzat, a Lukács-iskola/óvoda megalapítójaként kerül megemlítésre, ami nemzetközileg a „budapesti iskola” néven vált híressé a marxista szocializmuskritikában. 1968-ban németül megírt munkája *A demokratizálódás jelene és jövője* (Lukács, 1988) száll szembe a bürokratikus szocializmussal. Úgy véli, hogy a nyugati polgári demokrácia itt nem alternatíva, az egyébként sem jelent adekvát választ a kor problémáira. A sztálini alapú bürokratikus szocializmussal állítja szembe az igazi szocialista demokrácia alternatíváját, amely visszanyúl a tanácsdemokrácia korábbi hagyományaihoz. Tehát közvetlen demokratikus alternatívát jelent. A párt vezető szerepe azonban nála nem kérdőjeleződik meg. A reformált szocialista demokrácia tömegek közvetlen részvételén alapulva ellensúlyozza nála a létező szocializmus bürokratikus elfajulását. Hegedűs, aki 1956 előtt vezető politikus volt, a szociológia magyarországi kiépülésében játszott szerepet, és fejtette ki nemzetközileg is visszhangot kapott kutatási eredményeit és társadalomértelmezését (Rozgonyi–Zsille, 2001), amely a szocialista rendszer kritikáját tartalmazta. Őt is a centralizált szakigazgatás és a társadalmi öngazgatás egymáshoz való viszonya foglalkoztatja a *A társadalmi változás alternatíváiról* címet viselő, 1968-ban publikált (Hegedűs, 1968) írásában. Itt bírálja a szocializmus elidegenítő-bürokratikus jellegét, és a kortárs jugoszláv öngazgatási modellben lát korrekciós lehetőségeket. Az igazi persze olyan termelői öngazgatás volna, amelyről Marx álmodozott. A párt szerepét Lukácshoz hasonlóan a demokráciát és hatékonyságot egyaránt növelő reformok előmozdításában jelöli meg. Kettejük kritikai attitűdje a szocializmus társadalmi-politikai viszonyaival kapcsolatosan, valamint a „harmadik típusú”, alternatív szocialista modellek keresése a kritikai marxizmus új nemzedékeinek orientálójává avatta őket, oly módon, hogy belül maradtak a marxizmuson – ezt persze másként látták a hivatalos marxizmus képviselői. A Lukács és Hegedűs által üdvözölt, reményeiknek új szárnyakat adó reformok elakadása, elmaradása pedig őket és követőiket az alternatív szocialista modell újragondolására indította. Ennek során magának a fennálló rendszernek a „szocialista” jellege is megkérdőjeleződött.

A két idősebb gondolkodót követő fiatalabb nemzedékek a filozófiában és a társadalomtudományban egyre keményebben fogalmazták meg fenntartásaikat a marxizmussal és a szocializmussal kapcsolatosan. A budapesti iskola tagjai által elfogadott korcsulai nyilatkozat, amely a Jugoszláviában megrendezett nemzetközi kritikai marxista konferencia válasza volt a prágai bevonulásra, és

mint ilyen az első tiltakozó akciója a magyar kritikai marxizmusnak, szintén a szocializmus értékeire hivatkozva ítélte el a beavatkozást.

„Mint a szocialista rendszer fejlődéséért felelős marxisták és kommunisták, úgy véljük, hogy a Varsói Szerződés bizonyos tagállamainak beavatkozása komoly veszélyt jelent a szocializmus fejlődésére és a marxi elmélet megújulására, amely az utóbbi időben kezdődött meg. Bármilyen következményeket is von maga után, kötelességünknek tartjuk, hogy mindent megtegyünk a hiteles szocializmus és a tényleges szocialista demokrácia fejlődéséért”

(Csizmadia, 1995; II. Dokumentumok: 13).

Az aláírók, közül a később Heller Ágnes filozófus (Heller, 1968) még ugyanebben az évben több nagy port felvert tanulmányt tett közzé, amelyek a marxizmus alternatívását a szocializmusban is meglévő elidegenedés felszámolásában keresték. A „mindennapok forradalmasítása”, a társadalmi együttélés új formáinak, alternatív családformáknak a keresése volt az egyik, Vajda Mihállyal (Heller–Vajda, 1970) közösen írt és széles körben vitatott tanulmányának a témája. A „budapesti iskola” és a kortárs nyugati új baloldal között számos tematikus összefüggés állt fenn, a bürokrácia, az elidegenedés kritikája, a demokratikus mindennapi alternatívák keresése. A szocializmusban meglévő kapitalista-polgári maradványok kritikája találkozik így össze a kapitalizmus nyugati kritikájával. Heller és gyakori szerzőtársa, Fehér Ferenc (Heller–Fehér, 1982; 1990) már a nyugati emigrációban publikálják átfogó kritikájukat a szocializmus, és sajátos formája a kádárizmus felett, amelyet a materiális legitimációval, a „szükségletek feletti uralommal” azonosítanak. A magyarországi pályatársakhoz hasonlóan ugyancsak eljutnak 1956 anti-sztalinista forradalmának központi jelentőségéhez a szocialista rendszer számára. Munkásságuk a nemzetközi marxista diskurzus részévé vált, műveik csak a rendszerváltás után „tértek haza” a szerzőkkel együtt.

Vajda Mihály sokarcú munkásságában szintén a szocialista rendszer radikális kritikájához jutott el. A létező szocializmus szerinte a civil társadalom nélküli orosz szocializmus oktrojálása Közép-Európában, amely így nem tehet szert demokratikus jellegre (Vajda, 1989). Az emberi jogok, a civilizált társadalmi formák így veszélyeztetettek a szocialista rendszer által...” „Minthogy a hatalom megtiltja az embereknek, hogy társadalmi céljaik legyenek, aktivitásukat a személyes érdeklődés irányába kell terelnie. A hatalomnak még a fogyasztásra orientáltságot is elő kell segítenie egy olyan társadalomban, melynek hivatalos ideológiája ennek ellenkezőjét prédikálja, és ami ennél fontosabb, amelynek gazdaságformája nem éppen kedvező a fogyasztási javak termelése szempontjából. Ez az oka annak, hogy a rendszer mindig újból és újból kísérletet tesz rá, hogy gazdasági reformok segítségével fokozza a fogyasztási javak termelését. Ezzel azonban olyan mozzanatot épít be a rendszerbe, amely magát a rendszert fenyegeti, hiszen a piacgazdaság elemei a gazdaság függetlenné válásának irányába mutatnak, s ezzel fellazítják a hatalom egységét.”(Vajda,

1989: 22). A kádárizmus szerinte sem jelent alternatívát, a reformok játéktere nagyon szűkös.

A szocialista rendszer válságának elemzése, mint téma uralja a budapesti iskola szerzőinek munkásságát, és a válság különféle értelmezései vitatkoznak egymással. Bence György, Kis János és Márkus György a marxista elmélet újragondolására tettek kísérletet a közvetlen termelői társulás marxi gondolatának újraértelmezésével (Bence–Kis–Márkus, 1992). Bence és Kis közös munkája a Marc Rakowski álnéven publikált *A szovjet típusú társadalmak marxista szemmel* (Bence–Kis, 1983) nyíltan felteszi a kérdést, hogy vajon szocialista jellegűek e valójában a magukat így jellemző társadalmak. Ők már a liberalizmust látják az ellenzéki mozgalmak legalista orientálójának, azonban keresik az azon való túllépés lehetőségét. „Elmosódik a korábban tökéletesen éles választóvonal az ellenzéki marxizmus és a liberalizmus között. Ha már a formális jogrendig elmegy a »demokratikus szocializmus«, milyen alapon áll meg a liberalizmus céllistáján szereplő többi intézmény előtt?” (uo.: 227). A marxizmus kritikai potenciálját azonban szerintük még nem merítették ki az ellenzéki mozgalmak: vannak olyan vonatkozási pontjai amelyek még felhasználhatók a rendszer kritikájában (uo.: 231), bár, ahogy megfogalmazzák, „úgy látszik, marxistának lenni mindenképpen problematikus dolog – nekünk” (uo.: 232 – kiemelés az eredetiben, Sz. M.). A marxizmus már problematikus keretnek bizonyul a szerzőpáros számára a létező szocializmus társadalmi problémáinak kritikai értelmezésére. Számot vetnek saját marxista gyökereikkel, és a kritikát a marxi szellemben a saját maguk használta fogalmak, elmélet önkritikájaként gyakorolják.

1968 és a következő, a Szolidaritás virágzását és bukását hozó 1980-1981-es nagy lengyel válság a marxista pozíciók újragondolását és többnyire feladását eredményezik Magyarországon és másutt is. A marxista alapú szocializmuskritika, amely kezdetben domináns pozícióban volt, visszaszorul, marginalizálódik. Képviselőinek egy része a liberalizmus irányába „konvertál” (Faragó 1986). A marxista pozíció Magyarországon, ahol a hivatalos kádári ideológia az ideológiamentesség, oly mértékben marginalizálódik, hogy még a reformkommunisták is eltávolodnak attól, populista vagy liberális irányba. A marxista pozíció ott képes fennmaradni és fejlődni, ahol a szocializmus alternatíváit a szocializmuson belül keresik, pl. az NDK-ban. Magyarország fejlődése ettől eltér, itt a marxista pozíció széles skálán jelenik meg, de hamar átadja a helyét a más irányba tapogatózó, alternatív elméleti útkeresésnek.

LIBERÁLIS DEMOKRATA ÉS POPULISTA RENDSZERKRITIKA

Magyarországon a két világháború között kialakult népi és urbánus irányzat elkülönülése, konfliktusa, illetve kooperációja vált az ellenzéki gondolkodás

fő vízváltószójává (Csizmadia, 1995; Schöpflin, 1979; Bozóki, 1997–2000.). A „harmadik utas”, a kapitalizmussal és a szocializmussal szembeni regionális alternatívát a népi kultúrában, a vidék felzárkóztatásában, a nemzeti hagyományokban kereső magyar népi mozgalom (Borbándi, 1976; 1989a) a kommunista rendszerben a kultúra és művészet területén elnyomva és korlátozva, de fennmaradt. Az eredetileg ugyancsak kulturális-művészeti irányzatként jelentkező „urbánus”, a nyugati kapitalizmust és demokráciát maradéktalanul elfogadó, européer irányzat jóval kevésbé képes megőrizni pozícióit a kommunista hatalomátvételt követően. Az ellenzéki értelmiség nem túl széles társadalmi csoportján belül ez a megoszlás szinte a kezdetektől jelen van, a hetvenes évek elemzései már beszámolnak róla. Míg a népiek a kultúra, művészet, történelem, néprajz területéről jönnek, addig a nyugatosok forrásai a marxizmusból induló filozófia és a társadalomtudományok, főként a közgazdaságtan és a szociológia. Ahogyan Csizmadia Ervin megfogalmazza „a néhai MSZMP – egészen 1988-ig – két ellenzéki csoportot különböztetett meg (az egyiket *polgári*, a másikat *nemzeti radikálisnak* nevezte)” (kiemelések az eredetiben – Sz. M., Csizmadia, 2001: 71). A kommunista pártvezetés is különbséget tesz a két irányzat között. A rendszerváltást megelőző időszakban direkter kooperáció a reformkommunisták és a népi irányzat között, a nemzeti-kommunista orientáció például lehetővé teszi a nagyszabású Erdély-tüntetés megszervezését 1988 nyarán, míg ez évben az 1956-ra való emlékezést még represszió sújtotta. Az állambiztonság szervei is különbséget tesznek a két irányzat között (Kiszely, 2001; Révész, 1999).

A liberális-demokratikus kritika nagyrészt a korábbi alternatív, kritikai marxizmusból, a budapesti iskolához közel álló körökből nőtt ki (Fragó, 1986). Fontos szerepet játszanak ebben a folyamatban például a liberális politikaelmélet klasszikus európai és magyar hagyományait közvetítő fordítások és szövegkiadások, amelyeket az egyébként hivatalos publikálásból kizárt gondolkodók végeznek fordítókként és szerkesztőként. John Stuart Mill, Rousseau vagy Popper, Hayek, Rawls és Orwell és más gondolkodók munkáit részben hivatalos, részben szamizdat kiadások közvetítik, és tárgyalják azokat mind hivatalos, félhivatalos vagy informális szemináriumok és előadások keretei között. A totalitarizmus kritikája, emberi jogok, piacgazdaság és liberális demokrácia, valamint antimilitarizmus voltak a formálódó liberális demokrata irányzat alapértékei. Nemzetközi politikában az USA emberi jogi elkötelezettsége és a szovjet imperializmus elleni fellépése, valamint a formálódó európai egység voltak a főbb vonatkozási pontjaik.

A liberális és a populista irányzat közötti főbb kooperációs kísérletek az 1979-re elkészült Bibó-émlékkönyv (Bibó, 1991) és az 1985-ös monori tanácskozás (Rainer M., 2005) voltak. Mindkét projekt vonatkozásában vezető szerepet játszott az egykor Nagy Imre köréhez kapcsolódó reformkommunista Donáth Ferenc. Az ő személye is az 1956-os forradalom mint közös platform jelentőségét

húzta alá, amely azután 1989-ben Nagy Imre újratemetésével mintegy a rendszerváltást megalapozó társadalmi-politikai konszenzus szimbólumává, emblémájává válhatott. Bibó István politikusi és gondolkodói pályafutása szintén alkalmas volt az integrációra, az 1956-os kiállítás, a liberális, nemzeti, vallási és szocialista értékek ötvözésére irányuló törekvése, és az erőszakmentes politikai konfliktusmegoldás következetes stratégiájának vállalása révén. Ugyancsak fontos elem volt nála a törekvés az európai és a magyar orientációk tudatos szintézisére. A szabadság, demokrácia, nemzet és emberi jogok, civil társadalom kapcsolatrendszere számára Bibó munkássága (Dénes Iván, 1993a; 1993b; Kovács, 2004) rengeteg elméleti és gyakorlati kapcsolódást nyújtott, így méltán válhatott mindkét irányzat számára „mestergondolkodóvá”, műve pedig a közös értékek és érdekek letéteményesévé. A tartalmi és terjedelmi vonatkozásban igen sokrétű Bibó- emlékkönyv így válhatott a magyar ellenzék két fő irányzata számára egyaránt központi jelentőségű dokumentummá. A monori tanácskozás szintén paradigmatis jelentőséggel bír mindkét irányzat számára, ahol a két világháború között megrendezett szárszói konferencián elhangzott előadásokhoz hasonlóan mindkét irányzat kifejtette diagnózisát és terápiáját a rendszerváltás küszöbén álló magyar társadalommal kapcsolatban. A két dokumentum, illetve a hozzájuk vezető folyamatok – amelyekről már több elemzés született (Rainer, 2005; Csizmadia, 1995) – részletesebb analízise túlmutat előadásom keretein, de mindenképp szeretném hangsúlyozni központi jelentőségüket a további kutatások számára.

Az egyébként széles spektrummal rendelkező két fő irányzat néhány gondolatát szeretném csupán itt felvillantani, elsősorban eredeti források alapján, ami nem tarthat igényt a több kötetnyi feldolgozást igénylő elemzés érvényére, és szükségképpen nagyon szelektív jellegű. Vajda Mihály, a budapesti iskolából induló gondolkodó a Bibó- emlékkönyvben *Civil társadalom és demokrácia* (Bibó, 1991-2: 183–194.) címmel közölt tanulmányt. Kiindulópontja a létező szocializmus fogyatékosága a demokrácia szempontjából, és Bibóra hivatkozva, aki az európai társadalomfejlődésben az erőszakmentes konfliktusmegoldás technikáinak gyarapodását fedezi fel, Vajda megállapítja, hogy a szocialista rendszer ennek a fejlődésnek a megakadását, defektusát jelenti. Bibó és az új baloldal mintájára a demokráciát életformaként definiálja, a jog és a politikai intézmények határán túlnyúló társadalmi képződményként. A személyiségnek a primer közösségekben, társadalmi kiscsoportokban megszerzett tapasztalatait, a változó szerepkonstrukciókra épülő identitásváltásokat a demokrácia előfeltételének tekintti, és ezzel kapcsolódik a klasszikus liberális demokrácia-elmélet participatorikus hagyományához, amely Wilhelm von Humboldt, John Stuart Mill és Tocqueville nevével fémjelezhető. Vajda a demokráciának ezt a fejlődését igen hiányosnak tartja Kelet- és Kelet-Közép-Európában. Szerinte az állam és a társadalom elkülönülése és egyensúlyi viszonyuk kialakulása nélkül aligha lehetséges itt a demokrácia meggyökereztetése. A korábban a marxista

periódusban a termelési folyamat öngazgatásához kötött demokráciafelfogás átadja itt a helyét a demokratikus intézmények és a magán- és közéleti létformák dinamikájának, egy ugyancsak társadalmi intézményként megkonstruált koncepciónak. A polgári fejlődés, a civilitás itt már a demokrácia szükségszerű előfeltételeként jelenik meg a Lukács-iskolából indult gondolkodónál. A társadalmat nem megváltani kell a marxizmushoz hasonló üdvtanok keretében, hanem a folyton változó társadalmi-politikai problémák dinamikus kezelésére van szükség. Azonban a szocializmushoz való viszony nem elutasító; „a modern szocializmus valóban nem más, mint a civil társadalom, a polgári társadalom döntési mechanizmusainak a tökéletesítése abban az irányban, hogy az egyre inkább alkalmassá váljék az összes, éppen adódó társadalmi konfliktus ésszerű kihordására. A szocializmus másik perspektívája, a szocializmusnak egy eleve meghatározott társadalmi igazságosságként való értelmezése kizárja a demokráciát: el kell, hogy nyomjon minden olyan törekvést, amely e társadalmi igazságosság képviselőinek szemében az ő igazságuknak ellentmondani látszik” (Bibó, 1991-2: 192).

Az ugyancsak a budapesti iskolából marxistaként indult Bence–Kisszerzőpáros a Bibó-émlékkönyvben közölt tanulmányának már a címe is sokatmondóan mutatja liberáldemokratikus orientációjuk kibontakozását; „Hátártolt forradalom, megszorított többpártrendszer, feltételes szuverenitás” (Bibó, 1991-1: 386–403). Korábban a piac és szocializmus viszonyáról elmélkedtek és a termelők öngazgatásának alternatíváit keresték, itt viszont már a jog- és államtudományi kategóriák kerülnek előtérbe az elemzésben Bibót követve, egy szociálliberális vonatkoztatási rendszer keretében, amelyben a politika egyfajta társadalmi vállalkozásként értelmeződik. Náluk, akárcsak a kötet liberális, avagy populista irányultságú szerzőinél az 1956-os forradalom szerepe középponti, amelyet a munkásöngazgatás és a politikai demokrácia különféle formáinak gyakorlati kísérleti terepeként értelmeznek. Szocializmuskritikájuk és -elemzésük fő kategóriái a ’demokrácia’, a ’nemzeti függetlenség’ és a ’szuverenitás’ alkalmasak az ellenzéki gondolkodás mindkét fő irányzatának orientálására.

A szerzői team egyik tagja, Kis János később monográfiát szentelt az emberi jogok kérdésének, a *Vannak-e emberi jogaink?* (Kis, 1987) című munkát, amely a nyolcvanas években (1985–1987) írott tanulmányait tartalmazza. Fő kérdése az egyéni autonómia és az államhatalom viszonyának a liberalizmus klasszikusai által folyton újragondolt problémája.

Kis a szocialista jog, gazdaság és politika átfogó kritikáját adja, és a liberalizmus és szocializmus szintézisének igényével lép fel a „szociálliberális felfogás” (uo.: 175) képviselőjeként.

„A 19. század közepén a fő törésvonalak egyfelől a liberalizmust a konzervativizmus, másfelől a liberalizmust és a szocializmust különítették el egymástól; a liberalizmuson belül nem váltak szét jól megkülönböztethető

áramlatok. Ma már élesebb a határ a liberális hagyomány két vonulata, mint a jobboldali liberalizmus és az új konzervativizmus, illetve a baloldali liberalizmus és a demokratikus szocializmus között. Liberálkonzervativizmus válik el a szociálliberalizmustól. Ezzel a két nagy ideológiai nyálákkal állnak szemben a széleken az antiliberális irányzatok: a jobb- és baloldali totalitarizmus és autoritarizmus különböző-forradalmi, organikus, bürokratikus, technokratikus válfajai. Az emberi jogok fentebb vázolt elmélete az ideológiai színkép szociálliberalis oldalán helyezkedik el. Érdeemes megkülönböztetni egy harmadik magatartást is a demokratikus szocializmus és az egalitárius liberalizmus között: azokét, akik a szocialista elmélet ismert megoldásait utópiának tartják, de a liberálisokkal szemben intellektuális kötelességüknek érzik, hogy ne mondjanak le a piac, az alkotmányos jogok, az államhatalmi ágak elválasztása és a képviseleti kormányzat négyesénél többre képes intézményi együttesek kereséséről. Mivel a 18-19. század fordulója óta szokásban van, hogy radikálisoknak nevezik a mindenkori liberalizmussal elégedetlen, de a mindenkori szocialista tervezetek gyengéivel és veszélyeivel is tisztában lévő politikai gondolkodókat, ezt a köztes magatartást radikalizmusnak nevezném. A jelen tanulmány kérdései szempontjából mellékes ugyan, mégis fontosnak tartom leszögezni: magamat az így definiált radikálisok közé sorolom... Ezzel megjelöltem a tanulmányomban javasolt emberi jogi elmélet *ideológiai* helyét” (uo.: 176 – kurzív az eredetiben Sz. M.).

Miután Kant és Rawls alapján, Robert Nozick munkáit is felhasználva kifejti álláspontját az emberi jogok elméletéről, általánosan elemzi a cenzúra és a szamizdat problémáját (uo.: 204–205), és felveti a sajtószabadság kérdését a szocializmusban (uo.: 204–208). Vélemény- és sajtószabadság, cenzúra és szamizdat a magyar és a közép-európai ellenzéki mozgalmak alapkérdései voltak vitáikban, és itt a klasszikus és modern liberális kérdésfelvetések konfrontálódtak a szocialista társadalmak represszív gyakorlatával (Európai Kulturális Fórum, 2005). Ennek a vitának általános jelentősége volt a művészetek és a tudományos kutatás és oktatás szabadsága szempontjából, hiszen nálunk és másutt is sok tudós és művész szenvedett a kutatás, illetve a véleménnyilvánítás szabadságának hiányától, a művészek pedig a kultúra irányított voltától. Ezek a szocializmushoz kötődő viták azonban általános hozadékkal rendelkeztek és rendelkeznek ma is az emberi jogok elmélete és gyakorlata szempontjából, melyeket ma is folyamatosan és súlyosan megsértenek a globális kapitalizmus neoliberalis világrendszerében.

A vélemény szabadsága és a kifejezés szabadsága foglalkoztatja az író és politikai gondolkodó Konrád Györgyöt irodalmi és politikai-társadalmi munkásságában egyaránt. Regényeiben, esszéregényeiben gyakori az átjárás a társadalom és a politika területére. Nemzetközileg is jelentős szereplője volt az ellenzék diskurzusainak, így a műveiből vett néhány gondolat érzékeltetheti a liberáldemokratikus irányzat szocializmuskritikájának a horizontját.

Egyik legismertebb esszékötete *Antipolitika. Az autonómia kísértése* címet viseli (Konrád, 1989), és Kis Jánossal együtt a magyar ellenzék nemzetközileg elismert személyiségévé avatta.

Sértődékeny állam című írása (Konrád, 1989: 85–103) a klasszikus liberalizmus által központiként értelmezett egyén–állam szembeállítást tekinti kiindulópontjának. A z állam és az egyén, az író párbeszédében az állam mindenféle negatív („nem csuklak be”) és pozitív („adok neked pénzt, sikert, szeretni foglak”) előnyökkel kecsegteti a szerzőt annak fejében, ha elfogadja és végzi munkáját. A szerző azonban „semleges” államra vágyik, aki nem vár el érzelmi elfogadást, nem is biztosít neki előnyöket, de nem is fenyegeti semmivel. „Enyém akar lenni és azt akarja, hogy én az övé legyek” háborog a szerző (uo.: 86). Egy tipikus *societas leonina* dilemmáját állítja elének a szerző az államhoz való viszonyban aki lépre megy az erősebb szerződéses partnernek, azt érzelmi és alkualapon az erősebb partner sakkban tarthatja. Míg a ki nem mondottan kádári társadalmi paktum kölcsönös előnyökkel kecsegtet, addig az erősebb fél, az állam mindig a maga hasznára fordíthatja az együttműködést a gyengébb fél kárára. Az író vágya az autonóm privátszféra, és az alkotás szabadsága de ezt az állam és egyén „túl intím” viszonya a szocializmusban nem teszi lehetővé, szemben a „hűvösebb” egyén–állam viszonyra épülő nyugati társadalmakkal. Az egyéni, alkotói autonómia, amely a kötet címében is kiemelten jelen van, a klasszikus liberális követelések egyike az állammal szemben. Az állam folytonos kihívást jelent az egyéni autonómiának, de az egyéni autonóma kihívását az állammal szemben kell artikulálni, véli Konrád. A nyugati államokra jellemző a kölcsönösség „Az alkotmányos demokrácia játékszabályai mellett a feleknek nem olyan nehéz kölcsönösen megbecsülniük egymást” (uo.: 86) – írja Konrád. Az „államkultúra” még inkább stabilizálja és legitimálja az autoriter rendszereket mint a pusztán represszív „államrendőrség”, az előbbivel szemben viszont minden autonóm személyiség és műalkotás kihívás. Akár az „antipolitikai” attitűd is destabilizálhatja, válság felé viheti a rendszert. A látzólag nagyon erős államok tehát valójában nagyon gyengék hiszen az egyéni autonómia, a kreativitás is veszélyeztetheti őket. Ezért válhatott az alternatív kultúra a szocialista rendszerekben az állambiztonság a politikai rendőrség egyik fontos működési terepévé. „Az államszocializmus merevségét inkább az osztatlan államkultúra tartja fenn, mint a politikai rendőrség, de az államkultúra osztatlanságát a rendőrség szavatolja” (uo.: 91). Ideológiai legitimáció, kulturális hegemonia és a represszió mechanizmusai tehát szerves összefüggésben vannak a szocializmusban.

A szocializmus átfogó kritikáját adja a *A szocializmus harmadik korszaka* (uo.: 103–124) című tanulmányában. Itt áttekintést nyújt a kelet-közép-európai rendszerek antidemokratikus variánsairól. A munkásosztály ugyan a politikai jövő letéteményeseként jelenik meg, ám tehetetlenül a saját maga által legitimált rendszerrel szemben. A centralizált apparátus áll szemben azzal az

ellenzékkel, amely mintegy a rendszer csapdájában vergődik. Konrád szerint ebből az ellenzéki gettóból csak hosszabb távra kialakított politikai stratégiák révén lehet kitörni. Parafrázálva a brezsnyevi fejlett szocializmus gondolatát, úgy véli, hogy az a szocialista demokrácia összes ígérvényének és a teljes polgári demokráciának az egysége volna. „Fejlett szocializmushoz demokrácia kell, vagyis többségi elv, a kisebbségi vélemény alkotmányos tisztelete, egyesületek, pártok szerveződése a különböző társadalmi programok körül, szabad sajtó, az őszinte véleménynyilvánítás törvényes védelme, s a vezetők több önként jelentkező közül történő kiválasztása titkos szavazással. A fejlett szocializmushoz az kell, hogy legyen olyan parlamenti demokráciánk, mint a nyugatnak, s ráadásul olyan önigazgató demokráciánk, amilyen még senkinek sincs” (uo.: 112). Demokráciaértelmezése Bibóhoz hasonlóan pluralista és a hatalommegosztásra épül, és különböző társadalmi és tulajdonformákban egyaránt működőképes rendszernek véli azt. „A demokrácia a hatalmi szférák szétválasztását jelenti. Az államgazdaságtól a szövetségi formán át az egyéni gazdaságig a tulajdonformák sokasága képzelhető el benne. Az államkultúrától a különböző csoportosulásokon át a személyes kultúráig ugyancsak a sokféleség uralkodik. Szabadon szervezkedhetünk benne helyi, regionális, országos és nemzetközi szinteken egyaránt” (uo.: 113).

Konrád elképzelései közel állnak a klasszikus liberális gondolkodáshoz, de Bibóéhoz is. Liberalizmusa ugyanúgy szociális színezetű, mint Kis Jánosé, egyezik vele a reformista és nem a forradalmi alternatíva keresése, akár Kelet-Közép-Európa más disszidenseinél.

Kis és Konrád szociális liberalizmusa a klasszikus gyökerekből kiindulva éri el koruk problémáit. A szocialista rendszerek békés átmenete a demokráciába hasonlóan vetődik fel, mint Kantnál a porosz és német autoriter rendszerek átalakulásának igénye a békés világállapot republikanizmusa irányába. A szocializmus liberáldemokratikus kritikája nagy nemzetközi visszhangot kapott, Keleten és Nyugaton egyaránt. Sok külföldi megfigyelő a liberáldemokratikus irányzatot a „demokratikus ellenzéknek” tekintette. Belpolitikailag is eléggé hatásos volt a liberáldemokratikus kritika, hiszen sok kapcsolódási pontja volt a kései reformperiódus témáihoz. A Gorbacsov idején, illetve őt követően megvalósult nemzeti reformok liberalizáló jellegűek voltak, és így a korábban erősen elméleti töltésű kritika gyakorlati politikai jelentőségre tett szert. A liberális kritika főbb hozzájárulásai (a piac, a demokrácia, az Európa felé való nyitás) a liberalizmus alapértékein nyugszanak, és a reformkommunistákkal, illetve a populistákkal együttműködve valósítják meg őket.

A populista irányzatnak erősek a hagyományai a két világháború között (Borbándi, 1989). A kommunista hatalomátvétel után az ellenzékbe sodródó képviselőinek egy része kapitalizmuskritikáját szocializmuskritikára változtatja. A populizmus a bal- és a jobboldali variánsok között változtatja alakját. A baloldali populizmus a kapitalizmusban látta a magyar népi-nemzeti értékek

megrontóját, a szocializmussal szemben pedig a jobboldali populizmus erősödött meg, amely a keleti-orosz terjeszkedés és a magyarokra kényszerített szocializmus kritikáját adta. A szocializmushoz való viszony széles skálán mozog a népi irányzat képviselőinek körében, vannak akik a szocializmus valamiféle „magyar” verzióját elfogadhatónak vélik és együttműködnek a szocialista rendszerrel. Az ellenzéki populisták rendelkeznek valamiféle kapcsolatrendszerrel az elit bizonyos köreinek irányában, akik számukra segítséget és védelmet jelentenek. Csurka István, Csoóri Sándor, Antall József, Kiss Gy. Csaba, Szabad György, Bíró Zoltán és mások egyaránt tevékenykednek a hivatalos és a nem hivatalos szférákban. Kritizálják a szocialista rendszerek és főként a Kádár-rendszer kozmopolitizmusát és a nemzeti elem elhanyagolását a társadalom és a politika vezetésében. Egyik fő érvük a határon túli kisebbségekkel való törődés elhanyagolása, valamint a magyar népesség fogyásának tendenciája. Ezekben a kérdéskörökben sikerül a kommunista elit bizonyos csoportjainak érdeklődését felkeltve szempontjaiknak bizonyos mértékig érvényt szerezni a politikában, és bizonyos nyilvános diskurzusokat megindítani ezekben a témákban. Ugyancsak kritikájuk része a külföldi, mind a keleti mind pedig a nyugati kulturális-gazdasági befolyásolás elleni fellépés, a szovjetizálás és az amerikanizálás együttes elutasítása. Ragaszkodnak a magyar nemzet történeti és kulturális hagyományaihoz, és fellépnek azok elhanyagolása és meghamisítása ellen. Ebben a folyamatban, akárcsak a liberáldemokratikus irányzatban, központi szerepe van számukra az 1956-os forradalomnak és Bibó István gondolatainak, sok képviselőjük publikált a Bibó-émlékkönyvben. A sztálinizmus és a kommunizmus áldozatainak kárpótlása, és a bűnök feltárása, elítélése mellett állnak ki. Hagyományörző érzékenységük utat nyit az ökológiai szemléletmód számára is az irányzaton belül, például Kodolányi Gyula munkásságában.

A populista irányzatnak igen erős háttere van a kultúrában, a költők, írók, képző-, színház- és filmművészek között. Ez a kultúrában gyökerezés teszi jóval hatásosabbá a liberáldemokratikus irányzatnál. Hiszen amikor az önálló politikai megjelenés nem lehetséges, vagy nagyon veszélyes, még mindig van lehetőség bizonyos tartalmaknak a kultúrán belüli megőrzésére. A liberáldemokratikus irányzattal való kapcsolat több vitában, diskurzusban a Bibó-émlékkönyvben és másutt fontos volt az irányzat fejlődése szempontjából. 1985. június 14–16-án Monoron találkoztak és vitatkoztak a két irányzat képviselői a Magyarország előtt álló kihívásokról, és az azokra adható válaszokról. Itt Csurka István, aki korábban sikeres színpadi szerző és publicista volt (Lánczi, 2001), hogy a rendszerváltás után hosszú időre a radikális magyar jobboldal vezéralakjává váljon, *Új magyar önépítés* című előadásában fejtette ki az irányzat fő mondanivalóját (Csurka, 1995).

A magyar társadalom az önkizsákmányolástól és a kulturális degradációtól szenved, hiányzik a függetlenség és a szabadság (uo.: 28). Ezek az

értékek lehetővé tették az együttműködést a két irányzat között. A szabadság a populisták számára az identitás megválasztásának, illetve megőrzésének a szabadságát jelenti, a nemzet részeként. A vélemény és a kifejezés szabadsága is fontos az irodalom területén dolgozó Csurka számára, ami kapcsolatot teremt a liberáldemokratikus felfogás képviselőivel.

„A cenzúra nagy ártalom, de apróság ahhoz a romláshoz, nihilbe hanyatláshoz képest, amelybe az illetékességüktől, önállóságuk maradékától is megfosztott, öncenzúras, kétkelkű szolgák társadalma, helyesebben emberhalmaza süllyed” – írja Csurka (Csurka, 1991a.;105).

Csurka keleten és nyugaton egyaránt kulturális válságot lát, amely az alapjogokat és a véleményszabadságot veszélyezteti. „Rothadó” rendszereket, amelyek a külső befolyás hatására könnyen összeomolhatnak. 1956 fontos számára, mivel a forradalmat követő rendszer elfogadása a kultúra elvesztéséhez, nihilizmushoz és a saját identitás feladásához vezetett.

A populista kritika elsődlegesen a kultúra–nemzet tengelyen mozog, és a gazdaság, illetve a politikai intézmények kérdése kevésbé fontos számára. A populisták hagyományos fókusza a paraszti társadalomra irányult, illetve annak a nemzetbe való integrálására, és ezt a problémát a szocializmusban sem látják még megoldottnak. A kommunizmus tönkretette a régi közösségeket, de nem teremtett újakat helyettük. Emberek millióit fosztotta meg ezzel az identitástól és a kultúrától, még a családok is válságjelenségeket mutatnak, megszűnnek hagyományosan közösségteremtő kereteket adni. Csurka szerint a magyar társadalomban kontraszelektív mechanizmusok érvényesülnek ahol az alkalmazkodó egyének és csoportok úgy válnak a társadalmi elit részévé, hogy nincsenek megfelelő értékeik, vezetési képességeik. Ez a tendencia minden területen diszfunkciókhoz vezet, amelyek különösen kézzelfoghatóak voltak a sztálinizmus időszakában, 1956 után azonban új, megalkuvó technokrata vezetés alakult ki, amely a teljesítőképességet és a tudást valamennyire elfogadta. „Liberális” rendszer jön így létre, a gazdasági és szociális tőke hatalma részben reorganizálódik. A populista kritikában a „liberalizmus” és a „szocializmus” negatív egységet alkotnak, a liberáldemokratikus kritikában viszont egységük pozitív szintézis lehet. A közösségek felbomlottak, a régi elit eltűnt, csökken a népesség, kontraszelekció van: Előttünk a válság. Hol a kiút? A pénz és a hatalom logikáján túlmutató új gondolkodásra van szükség, amely a kultúrára és az ökológiára épít. A zöld gondolatot a populisták egy része fontosnak tarja, hiszen eleve a paraszti életforma idillje lebeg előttük, ahol a kisközösségek és a természet még harmóniában éltek.

A párt reformjai hiteltelenek, és az erőszakos forradalom sem hoz megoldást. A kulturális felépülés az „új magyar önépítés” adhat perspektívát, a szabadság visszatérését. A szabadság orientáló értéke fontos Csurka számára, azonban nem hozza kapcsolatba a demokráciával mint a szocialisták és a liberálisok. Csurka a demokrácia új formáit találja meg a munkás és a helyi öngazgatásban,

amelyek képesek a demokrácia problémáinak megoldására. Az erős nemzeti jellem, a nemzeti függetlenség kérdései, a nemzeti közösség gondolata uralják a populisták horizontját, viszont a liberáldemokratikus krédó alappillérei, a piacgazdaság és a demokrácia másodlagosak. Csurka szembeállítja a fogyasztói társadalom tömegkultúráját és a demokráciát. Így szerinte a nyugati társadalmak sem képesek eljutni a demokráciához (Csurka, 1991a: 84).

A külföldön élő magyar kisebbség problémáinak megoldására együtt is felléptek a populisták és a liberális demokraták, például a Duray Miklós ügyében létrehozott szolidaritási akcióban. Azonban a reálpolitikai perspektívák profiljának kialakulásával egyre élesednek a feszültségek, és a válságba jutott Kádár-rendszer kritikája már nem elégséges kapocs a különféle irányzatok együttműködéséhez. A szocializmuskritika azért is kap kisebb hangsúlyt, mert a populisták a magyar társadalom tragédiáját a trianoni szerződéstől, az első világháború utáni békétől eredeztetik, azaz a problémák gyökerét jóval korábbra datálják.

A szocializmushoz való viszonyt sajátos ambivalenciák terhelik. Mint Csurka írja: „Milyen viszonyban vagyok a szocializmussal? Ambivalens viszonyban. Engem ugyanis éppen a már említett ötvenhat negyedik negyedéve győzött meg ugyancsak végérvényesen arról, hogy ha szabadon választhatnék magamnak s nemzetemnek társadalmi formát és rendet, akkor én valami ilyesmit választanék. Németh László-sítva és Bibó István-osítva. A választás lehetősége azonban nincs megadva számomra, csak az elfogadásé... A hosszú távú létérdekeim azt parancsolják nekem, hogy küzdjek ennek a választásnak a lehetőségéért.” (uo.: 100). A szocializmus problémáit Csurka a nyolcvanas években abban látja, hogy a szociális tartalmak eltűnnek a piaci mechanizmusok és a fogyasztás révén, és az ideológiát tartják fenn a rendszer egyetlen legitimáló mechanizmusaként (uo.: 114) : „A rend stabilizálódott... Elindult egy ideológia világhódító útjára... Halad a szocializmus léggömbje, azt is lehet mondani, feltartóztathatatlanul, de repülése közben minden, ami szociális, ki kell dobni belőle. Mindez pedig egy világméretű szorongást eredményez a szocialista társadalmak uralmat gyakorló rétegében. A hiányzó ideológia helyét mindenütt a félelem és a szorongás foglalta el. Az új osztály attól fél, hogyha ez az ideológiatlanság lelepleződik, ha ennek a társadalomnak a valódi története napvilágra kerül, akkor a hatalma is megszűnik.”

Csurka a magyar önépítés programját a lakitelki rendezvényen még markánsabb megfogalmazásokkal jelentette meg (Csurka, 1991b: 24–35). Az eljövendő nemzeti katasztrófáról beszélt, – a magyar és a kelet-európai nacionalizmusok kedvelt toposzáról – a magyar nemzethalálról. Trianon óta a magyarok idegen urak szolgái, saját sírjukat ássák. Ezzel szemben csak a magyar nemzettudat megerősítése hathat, a magyar identitásé, a nemzeti érdekek képviselője. A népek ismét vissza kell nyernie eredeti kultúráját.

„A világot ma az elbugrisodás fenyegeti leginkább. A bárgyú, primitív, fék-

telen elbugrisodás. Az ember elaljasodása, lealacsonyodása... A világban ma a kultúra elpusztítása a legnagyobb veszély” (Csurka, 1991a: 32). Csurka a nemzetről beszél, de itt Európa nem jelenik meg a demokrácia védőjeként, mint a liberális kritikákban. „Európa nagyon beteg?” – kérdi Csurka az *Elfogadhatatlan realitás* (Csurka, 1991a: 73–76) című munkájában. A Nyugat a pénz és a fogyasztás bűvöletében él, és nem képes a kommunizmus nyomása alatt sínylő Kelet problémáinak megoldására. Ahogyan a Bibó-émlékkönyvbe készült tanulmányának fő mondanivalója leleplezi a kádári konszolidáció értelmiségét, illetve a kort magát: nem kell nekik a demokrácia, józan gondolkodású Bibó, ezért „felejtik” (Csurka, 1991c).

A populizmus fő referenciái tehát a magyar kisebbségek és a magyar nemzeti kérdés, ezek védhetik meg a kozmopolitizmussal és az internacionalizmussal szemben, amelyek tönkreteszik a magyar kultúrát, identitást és közösséget. A populisták a harmadik út hívei a kelet és Nyugat között, a saját úté (Bíró, 1988), a magyar úté. Magyar Út Körök néven jön létre később az egyik populista kezdeményezés. A populista mozgalmak kevésbé voltak nemzetköziek, szemben a liberális demokraták nemzetközi kapcsolatrendszerével. A magyar jelleg hangsúlyozása inkább a külföldi magyar emigrációhoz és a magyar kisebbségekhez kapcsolta őket (Zsille, 1985). Kialakultak kapcsolataik a volt Jugoszláviában, Csehszlovákiában és Romániában élő magyar ellenzéki csoportosulásokkal. Konfliktusaik és kooperációik a liberális demokratákkal és a reformkommunistákkal a későbbi pártpolitikai megosztottság fontos kiindulópontjaivá váltak.

ÖKOLÓGIAI, ALTERNATÍV RENDSZER ÉS CIVILIZÁCIÓKRITIKA

Ennek az irányzatnak nem voltak magyar hagyományai, leszámítva a magyar anarchisták és bohém szubkultúrák egyes képviselőit. A nyugati ökológiai viták, illetve E. F. Schumacher, Lewis Mumford, Ivan Illich és mások műveinek hatására bontakozott ki (Endreffy–Kodolányi, 1983; Kodolányi, 1986). A szocialista rendszerek maguk igyekeztek tervgazdálkodásukat mint a tőkés termelés anarchiájával szembeni magasabb rendű rendszert bemutatni, és ebből adódóan volt bennük bizonyos nyitottság a kapitalizmust és a piacgazdaságot bíráló ökológiai mozgalom eszméire. A korábban ismertetett irányzatok képviselőinél fiatalabb generáció vallja magáénak ezt az orientációt. Az ökológiai diskurzus a rendszerváltásig elég erősen jelen van a politikai vitákban Magyarországon és másutt is. Ezt követően azonban háttérbe szorul a piacgazdaság és a demokrácia intézményeinek kiépülésével (Szirmai, 1992; Tickle–Welsh, 1998).

Az ökológiai és a békediskurzus problémája a szocializmuskritika szempontjából éppen az volt, hogy burkolt konvergenciaelméleti feltételezésekkel élt, amelyek szinte kizárták a szocializmus specifikus kritikáját. Mindkét tár-

sadalmi rendszer környezetromboló, és mindkettő veszélyezteti a világbékét – különböző mértékben, különböző mechanizmusokkal, de – ugyanannak a megagépezetnek (Mumford, 1986) a folyamányaiként, azaz a különbségek fokozatiak és nem minőségek. Az új társadalmi mozgalmak és a zöld mozgalmak felfutásai a nyugati jóléti demokráciákban a nyolcvanas években és a hasonló keleti kezdeményezések jelentkezése több szocialista országban bizonyos átmeneti plauzibilitást kölcsönöztek ennek az érvelésmódnak (Knabe, 1988; Haraszi, 1990). Önkritikusan kell megállapítanom, hogy abban az időben magam is hajlottam ennek a logikának a követésére, azonban később bebizonyosodott, hogy az ökológiai, alternatív diskurzusok csak átmenetileg voltak fontosak a kommunizmus válságidőszakában a kelet-európai társadalmakban, és a rendszerváltás után a neoliberais trend és a liberális demokrácia minden alternatívát félresöpört Keleten és Nyugaton egyaránt- az ezredfordulós globalizáció- azaz kapitalizmuskritikai mozgalmak megjelenéséig. Jóllehet bizonyos „harmadik erőnek” látszhattak az ökológiai és a békemozgalmi kezdeményezések Magyarországon a nyolcvanas években, amelyek meghaladják a hagyományos ellenzéki mozgalmak diskurzusát, mégis a Kádár-rendszer repressziója ezeket is a liberáldemokratikus értékek és a nemzeti szuverenitás értékei felé terelte, ahogyan ez a bős-nagymarosi vízlépcső körüli vitákban is megmutatkozott (Fleischer, 1992). A rendszerváltás utáni ökológiai mozgalmak a pártrendszeren kívüli civil szerveződések voltak, amikor már a liberáldemokratikus és a populista irányzatok szert tettek stabil pártpolitikai képviselőre. A zöld gondolatnak Magyarországon tehát volt kapcsolata mindkét, sőt mindhárom korábbi irányzattal, hiszen a marxizmus közösségisége, tervezési mítosza, szükségletorientációja is újjáéledt benne.

Itt Endreffy Zoltánnak szintén a Bibó-émlékkönyvben megjelent fontos írását emelném ki az irányzat emblematis dokუმentumaként, címe *Atomenergia, demokrácia, decentralizáció* (Bibó, 1991-2: 269–282). Már maga a cím is világossá teszi, hogy a technológiai fejlődés társadalmi kontrolljáról van szó, és hogy az öngazgatás, decentralizáció és az atomtechnológiával szembeni alternatívák összekapcsolódnak.

Már a cikknek a paksi atomerőmű építésére utaló mottója is konkretizálni kívánja a témát a magyarországi helyzetet idézve: „Jó ütemben haladnak a paksi atomerőmű építkezései” (uo.: 269).

A tanulmány a szocialista országok technológia- és energiapolitikájának átfogó kritikáját nyújtja. Mindezt összeveti a nyugati demokráciák politikájával, ahol szintén a növekedésre és a természet kizsákmányolására irányuló tendenciát kritizálja. Az atomtechnológia energiapolitikai célú felhasználása szerinte mindkét rendszer természetét leleplezi.

Az elemzés központi érvelése, hogy az atomtechnológiák felhasználása bármelyik társadalmi rendszert a centralizáció irányában fejleszti tovább, és gyengíti a demokratikus kontroll lehetőségét. Ennek végső következményeként

cenzúrára és rendőri erőszakra épülő totalitárius-autoritárius berendezkedés jöhet létre. Ez a kritika azonban a szocializmussal együtt érvényes a kortárs kapitalista társadalmakra is, a technológiaalapú társadalmelemzés ugyanis a technológia jellegéből vezeti le a társadalmi-politikai szerkezetet. Ebben a szemléletmódban az antinukleáris mozgalmak válnak az új emancipáció mozgalmává, elkülönülve minden hagyományos jobb és baloldali ideológiától, amely a növekedésorientálta, természetromboló nagytechnológiák társadalmihoz kötődik. Az igazi alternatív mozgalmak tehát egyaránt elutasítják a szocializmust és a kapitalizmust.

Endreffy ökológiai filozófiáját több írásában kifejtette, ahol a modern civilizáció alapjait problematizálta, és zöld alternatívát keresett a modern társadalom problémáinak megoldására, elutasítva minden ipari társadalmat (Endreffy, 1999). A szocializmus számára olyan ipari és fogyasztói társadalom, amely a nyugathoz viszonyított elkésettségét igyekszik nagy tempóval behozni, amely gátlástalan természet- és kultúraromboláshoz vezet. Itt ugyanúgy releváns az ipari fogyasztás és technológia káros hatásainak kritikája mint a kortárs kapitalista társadalmakban. A béke, demokrácia és igazságosság értékeinek új globális rendben kell megvalósulniuk, ahol megszűnik majd a két rendszer különállása a társadalmi és technológiai szempontból közös alternativitásban. Az alternatív kritika így a blokk-konfrontációnak a fegyverkezési versenyben megjelenő halálos dinamikáját is elutasítja. A hagyományos forradalmiságnak már nincsen értelme, az új társadalmi mozgalmaknak a résztvevők és a támogatók identitását kel megváltoztatniuk, s ez a hagyományos, a társadalmat a gazdaság és a politika megváltoztatásával átalakítani kívánó szocialista elmélet és stratégia kritikája is egyben. Azonban kifejtett szocializmuskritikát alig találunk az ökológiai ellenzék diskurzusában, a szocialista rendszert a növekedés, az ipar, a technológia általános kritikájában fejtik ki.

ÖSSZEFOGLALÁS

A magyarországi ellenzéki szocializmuskritika a marxista és alternatív szocialista irányzattól alakult ki, a marxizmus reneszánszával összefüggésben. A budapesti iskola, Lukács tanítványainak köre dominált, de sokféle irányzat jelen volt. Egyik fő problémakört a piacnak és a demokráciának a szocialista rendszerben való jelenléte, illetve hiánya jelentette, és ebből a kiindulópontból a rendszer megújulásra való képtelenségének bebizonyosodásával egyenes út vezetett a liberáldemokratikus irányba, illetve szociálliberális szemléleti szintézishez. Magyarországon a liberáldemokratikus kritika a marxista-szocialista álláspont bírálatából és önkritikájából alakult ki. A marxizmustól a liberalizmus felé irányuló fejlődési tendencia több más blokkországra is jellemző volt. A másik befolyásos irányzata a szocializmus kritikájának, a populizmus a

kulturális hagyomány–történelem vonalán alakul ki, illetve jelenik meg ismét explicit politikai formákban a nyolcvanas években. Míg a liberális demokrata irányzat a gazdaságot és a politikát, a populista irányzat a kultúrát és a nemzetet tekinti kiindulópontjának. A marxisták és a liberális demokraták intenzív nemzetközi kapcsolatrendszerüket alakították ki, mind keleti, mind nyugati irányban, míg a populisták a magyar vonatkozási körben maradtak, a nyugati emigráció és a kisebbségi értelmiség jelentette az elsődleges nemzetközi kapcsolatrendszerüket. A két irányzat viszonyrendszere, amely konfliktust és kooperációt egyaránt tartalmazott, előrevetítette a későbbi pártpolitikai táborok viszonyrendszerét, és a magyar politikai gondolkodás laboratóriumává vált. Az ökológiai kritika ugyan jelen volt Magyarországon, de jelentősége átmeneti volt. A teológiai- egyházi kritika pedig erőtlen maradt a disszidens mozgalmakban, a fő irányzatok szekularizáltak voltak. Ez az ellenzéki gondolkodás szűk értelmiségi elleneltekhez való kötődését, nyugati orientációját hozta magával, leszámítva a populistákat, akik erős kulturális pozícióik alapján szélesebb hazai rezonanciára tettek szert. A marxista érvelés kihalt, a liberális demokrata és a populista érvelés pedig hatásossá vált a reformok és a fordulat körüli vitákban a nyolcvanas években. Az ökológiai kritika csak a rendszerváltásig volt hatásos, utána marginalizálódott, majd később új formákban kelt életre.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balla Bálint (szerk.) (1990): *Sztálinizmus és desztalinizáció Magyarországon*. Bern, Európai Protestáns Szabadegyetem.
- Bence György – Kis János (Marc Rakowski) (1983): *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel*. Párizs, Magyar Füzetek.
- Bence György – Kis János (1991): Határolt forradalom, megszorított többpártrendszer, feltételes szuverenitás. In *Bibó-émlékkönyv*. 1. Budapest–Bern, Századvég Kiadó – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. 386–403.
- Bence György – Kis János – Márkus György (1992): *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Budapest, Atlantisz.
- Bibó István (1986/1990): *Válogatott írásai*. 1–4. Budapest, Magvető.
- Bibó-émlékkönyv*. 1–2. (szerk.: Réz Pál) (1991): Budapest–Bern, Századvég Kiadó – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- Bíró Zoltán (1988): *Saját út*. Budapest, Eötvös Kiadó.
- Borbándi, Gyula (1976): *Der ungarische Populismus*. Mainz, Hase und Köhler.
- Borbándi Gyula (1989a.): *A magyar népi mozgalom*. Budapest, Püski.
- Borbándi Gyula (1989b): *A magyar emigráció életrajza 1945–1985*. 1–2. Budapest, Európa.
- Bozóki, András (1988): Critical Movements and Ideologies in Hungary. In *Südosteuropa*, No.7-8, 377–388.
- Bozóki András et al. (szerk.) (1999–2000): *A rendszerváltás forгатókönyve*. 1–7. Budapest, Magvető.

- Bozóki András (2007): Die Politik der Opposition in Ungarn der 1980er Jahre. In Buzogany, Aron – Frankenberg, Rolf (hrsg.): *Osteuropa: Politik, Wirtschaft und Gesellschaft*. Baden-Baden, Nomos, 261–277.
- Csizmadia Ervin(1992): Utak a pártosodáshoz. In Bihari Mihály (szerk.): *A többpártrendszer kialakulása Magyarországon. 1985–1991*. Budapest, Kossuth, 7–40.
- Csizmadia Ervin (1995): *A magyar demokratikus ellenzék*. 1–3. Budapest, T-Twins.
- Csizmadia Ervin (2001): *Diskurzus és diktatúra*. Budapest, Századvég.
- Csurka István (1991a): *Új magyar önépítés*. Budapest, Püski – Magyar Fórum.
- Csurka István (1991b): A magyarság esélyei. In Agócs Sándor – Medvigy Endre (szerk.): *Lakitelek 1987. A magyarság esélyei*. Lakitelek–Budapest, Antológia–Püski, 24–37.
- Csurka István (1991c): Bibó-felejtés. In *Bibó-émlékkönyv*. 2. 1991, Budapest–Bern, Századvég Kiadó – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. 416–425.
- Csurka István (2005): Új magyar önépítés. In Rainer M. János (szerk.): *A Monori tanácskozás. 1985. június 14–16*. Budapest, 1956-os Intézet, 28–43.
- Dalos György (1986): *Archipel Gulasch*. Bremen, Donat–Temmen.
- Dénes Iván Zoltán (szerk.) (1993a.): *A hatalom humanizálása*. Pécs, Jelenkor.
- Dénes Iván Zoltán (szerk.) (1993b): *Szabadság és nemzet*. Budapest, Gondolat.
- Eichwede, Wolfgang (hrsg.) (2000): *Samizdat. Alternative Kultur in Zentral und Osteuropa: Die 60er bis 80er Jahre*. Bremen, Temmen.
- Eichwede, Wolfgang (szerk.) (2004): *Szamizdat. Alternatív kultúrák Közép- és Kelet-Európában 1956–1989*. Budapes, tStencil – Európai Kulturális Alapítvány.
- Endreffy Zoltán – Kodolányi Gyula (1983): *Ökológiai kapcsolatok*. Budapest, Népművelési Intézet.
- Endreffy Zoltán (1991): Atomenergia, demokrácia, decentralizáció. In *Bibó-émlékkönyv*. 2. Budapest–Bern, Századvég Kiadó – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. 269–282.
- Endreffy Zoltán (1999): „Hogy művelje és őrizze”. Budapest, Liget.
- Eörsi János et al. (1992): *Beszélő összkiadás 1987–1989*. Budapest, AB Kiadó.
- Európai Kulturális Fórum és ellenfórum. Budapest 1985*. (2005). (vál. Müller Rolf) Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára.
- Falk, Barbara J. (2003): *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe*. Budapest, CEU Press.
- Faragó Béla (1986): *Nyugati liberális szemmel*. Paris, Magyar Füzetek.
- Fehr, Helmut (1996): *Unabhängige Öffentlichkeit und soziale Bewegungen. Fallstudien über Bürgerbewegungen in Polen und in der DDR*. Opladen, Leske–Budrich.
- Flam, Helena (1997): Die poröse und die wasserdichte Sinnwelt der Opposition. Der ostdeutsche und der polnische Fall. In Pollack, Detlef – Rink, Dieter (hrsg.): *Zwischen Verweigerung und Opposition*. Frankfurt a. M., Campus, 145–171.
- Fleischer Tamás (1992): A dunai vízlépcső esete. In *Társadalomkutatás*. No. 2-3, 28–48.
- Tamás Gáspár Miklós (1993): A demokratikus ellenzék hagyatéka. In *Világosság*. Vol. 34. No. 8-9, 137–151.
- Gyarmathy Katalin – Lévai Jenő (1990): *Szamizdat 1981–1989*. Budapest, Hírmondó.
- Gyarmati György (szerk.) (2002): *Trezor 2. A Történeti Hivatal Évkönyve*. Budapest, Történeti Hivatal.
- Gyarmati György (szerk.) (1999): *A Történeti Hivatal Évkönyve, 1999*. Budapest, Történeti Hivatal.

- Gyarmati György (2000): *A Történeti Hivatal Évkönyve, 2000*. Budapest, Történeti Hivatal.
- Haraszti Miklós (1990): The Beginning of Civil Society: The Independent Peace Movement and the Danube Movement in Hungary. In Tismaneanu, Vladimir (ed.): *In Search of Civil Society*. New York – London, Routledge – Chapman Hall, 71–88.
- Hegedűs András (1968): A társadalmi fejlődés alternatíváiról. In *Kortárs*. No. 6. 843–854.
- Heller Ágnes (1968): Üdvözüléstan-e a marxizmus? In *Új Írás*. No. 11. 103–105.
- Heller Ágnes – Vajda Mihály (1970): Családforma és kommunizmus. In *Kortárs*. No. 11. 1655–1665.
- Heller Ágnes – Fehér Ferenc (1982): *Ungarn '56. Geschichte einer antistalinistischen Revolution*. Hamburg, VSA.
- Heller Ágnes – Fehér Ferenc (1990): *Jalta után. Kelet-Európa hosszú forradalma Jalta ellen*. Budapest, Kossuth.
- Heller Ágnes – Kőbányai János (1999): *Bicikliző majom*. Budapest, Múlt és Jövő.
- Horváth József (1998): *A III/III. főnöke voltam*. Budapest, Püski.
- Horváth József (1991): *A lehallgatástól a kihallgatásig. A „kísértet” fogságában*. Budapest, Zingen.
- Huszár Tibor (2001): *Kádár*. 1-2. Budapest, Kossuth.
- Huszár Tibor – Szabó János (szerk.) (1999): *Restauráció vagy kiigazítás. A kádári represszió intézményesülése*. Budapest, Zrínyi.
- Joppke, Christian (1994): Revision, Dissidence, Nationalism: Opposition in Leninist Regimes. In *The British Journal of Sociology*. Vol. 45. No. 4, 542–561.
- Judt, Tony (1988): The Dilemmas of Dissidence. In *East European Politics and Societies*. Vol. 2, 185–240.
- Juhász Judit (1992): Ökologische Konflikte in der Transformation Ungarns. In Nissen, Sylke (hrsg.): *Modernisierung nach dem Sozialismus*. Marburg, Metropolis, 163–168.
- Kende, Pierre [Péter] (1989): Leistungen und Aussichten der demokratischen Opposition in Ungarn. In Kende, Pierre – Smolar, Aleksandr: *Die Rolle oppositioneller Gruppen am Vorabend der Demokratisierung in Polen und Ungarn (1987–1989)*. Nr. 17–18. Forschungsprojekt Krisen in den Systemen sowjetischen Typs. Köln. INDEX. 64–95.
- Kende Péter (1991): *A párizsi toronyból*. Budapest, Cserépfalvi.
- Kende Péter (2003): *Még egyszer a párizsi toronyból*. Budapest, Új Mandátum.
- Kenedei János et al. (szerk.) (1990): *A Napló, 1977–1982*. Budapest, Minerva.
- Kenedi János (1996): *Kis állambiztonsági olvasókönyv*. 1–2. Budapest, Magvető.
- Kis János (1987): *Vannak-e emberi jogaink? Párizs*, Magyar Füzetek.
- Kis János (1999): *Das Erbe der demokratischen Opposition*. In *Transit* 18, Wien/ Fam: IWM, 17–40.
- Kiszely Gábor (2001): *Állambiztonság 1956–1990*. Korona, Budapest.
- Knabe, Hubertus (1988): Neue soziale Bewegungen im Sozialismus. In *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. Vol. 40, 551–569.
- Kodolányi Gyula (1986): Utószó. In Mumford, Lewis: *A gép mítosza*. Budapest, Európa. 313–332.
- Konrád György (1989): *Az autonómia kísértése. Antipolitika*. Budapest, Codex-RT.
- Kovács Gábor (2004a): Forradalom, életmód, hatalom, kultúra. A politikai gondolkodás jellemzői a hatvanas években. In Rainer M. János (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon*. Budapest, 1956-os Intézet, 198–239.

- Kovács Gábor (2004b): *Bibó István, a politikai gondolkodó*. Budapest, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely.
- Köbel Szilvia (2005): „*Oszd meg és uralkodj!*“ *A pártállam és az egyházak*. Budapest, Rejtjel.
- Lánczi András (2001): Az író és a politika. Csúrka István drámáinak világlképe. In Lánczi András: *A politika reneszánsza*. Budapest, Pallas–Attraktor. 211–227.
- Linz, Juan J. – Stepan, Alfred (1996): *Problems of Democratic Transition and Consolidation*. Baltimore –London, The Johns Hopkins U. P.
- Lukács György (1988): *A demokratizálódás jelene és jövője*. Budapest, Magvető.
- Machos Csilla (1992): Von den ‘alten’ zur ‘neuen’ ungarischen Opposition. Demokratische Charta `91. In *Berliner Debatte*. Vol. 3 No. 4. 57–68.
- Miszlivetz Ferenc (1989): Emerging Grassroots Movements in Eastern Europe: Toward a Civil Society? In Vera Gáthy (ed.): *State and Civil Society*. Budapest, MTA, 99–113.
- Molnár Miklós (1996): *Civil társadalom és akiknek nem kell*. Budapest, Educatio.
- Mumford, Lewis (1986): *A gép mítosza*. Budapest, Európa.
- Nóvé Béla (1999): *Tény-Soros A Magyar Soros Alapítvány első tíz éve (1984–1994)*. Budapest, T-Twins.
- Paetzke, Hans Henning (1986): *Andersdenkende in Ungarn*. Frankfurt a. M., Suhrkamp
- Pollack, Detlef (2000): *Politischer Protest. Politisch alternative Gruppen in der DDR*. Opladen, Leske–Budrich.
- Pollack, Detlef – Wielghos, Jan (eds.) (2004): *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europa. Origins of Civil Society and Democratic Transition*. Aldershot, Ashgate Publ.
- Rainer M. János (szerk.) (1995): *A Monori tanácskozás 1985. június 14-16*. Budapest, 1956-os Intézet.
- Révész Béla (1999): Politikai ellenzék, állambiztonsági funkcióváltás 1989. In Rozgonyi Ibolya (hrsg.): *A demokrácia 10 éve*. Nyíregyháza, MPT, 84–90.
- Révész Sándor (1997): *Aczél és korunk*. Budapest, Sík.
- Rittersporn, Gabor T. – Malte, Rolf – Behrends, Jan C. (hrsg.) (2003): *Sphären von Öffentlichkeit in Gesellschaften sowjetischen Typs*. Frankfurt a. M., Peter Lang.
- Rozgonyi Tamás – Zsille Zoltán (2001): *Búcsú Hegedűs Andrástól*. Budapest, Osiris.
- Schlotter, Peter (1999): *Die KSZE im Ost-West Konflikt. Wirkung einer internationalen Institution*. Frankfurt a. M., Campus.
- Schöpflin, George (1979): Opposition and Para-Opposition. Critical Currents in Hungary, 1968–1978. In Tőkés Rudolf (ed.): *Opposition in Eastern Europe*. London, Mac Millan, 142–187.
- Skilling, Gordon H. (1989): *Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe*. Oxford, MacMillan.
- Sólyom László (1988): Hungary: Citizens Participation in the Environmental Movement. In *IFDA-Dossier*. No. 64, 23–35.
- Standeisky Éva – Rainer M. János (1999): *1956-os Intézet Évkönyve*. Budapest, 1956-os Intézet.
- Szabó Máté (1990a): Neue soziale Bewegungen in Ungarn. In *Forschungsjournal Neue soziale Bewegungen*. Vol. 3. No. 2., 33–40.
- Szabó Máté (1990b): A feledés és az emlékezés desztalinizálása. Nagy Imre példája. In Balla Bálint (szerk.): *Sztálinizmus és desztalinizáció Magyarországon*. Bern, Európai Protestáns Szabadegyetem, 127–139.

- Szabó Máté (1991a): Changing Patterns within the Mobilization of Alternative Movements in Hungary. In Szoboszlai György (ed.): *Democracy and Political Transformation*. Budapest, HPSA, 310–325.
- Szabó Máté (1991b): Die Rolle von sozialen Bewegungen im Systemwandel in Osteuropa: ein Vergleich zwischen Ungarn, Polen und der DDR. In *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*. Vol. 20. No. 3, 275–289.
- Szabó Máté (1999): From a Police State to a Demonstration Democracy. In Dvoráková, Vladimíra (ed.): *Success or Failure? Ten Years After*. Prague, Friedrich Ebert Stiftung, 165–198.
- Szabó Máté (2000–2001). Dissidenz, Opposition und Repression im Kádár-Regime und deren Bedeutung für die Geschichte und politische Kultur Ungarns. In *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis*. Vol. 41–42. No. 1, 163–177.
- Szabó Máté (2003): Dissidenz, Opposition und Widerstand im Kádár Regime. In *Südosteuropa*. Vol. 52. No. 4–6. 252–273.
- Szabó Máté (2003a.): Dissidenz, Opposition und Widerstand im Kádár Regime. In *Südosteuropa*. Vol. 52. No. 4–6, 252–273.
- Szabó Máté (2003b): Dissidenz und Opposition gegen das Kádár-Regime in Ungarn und die Herausbildung von Gegeneliten. In Beetz, Stephan – Jacob, Ulf – Sterbling, Anton (hrsg.): *Soziologie über die Grenzen. Europäische Perspektiven*. Hamburg, Kraemer, 2003, 275–297.
- Szabó Máté (2004a): Dissidenz in Ungarn als konstitutives Element der neuen politischen Elite nach 1989. In Veen, Hans-Joachim (hrsg.): *Alte Eliten in jungen Demokratien? Wechsel, Wandel und Kontinuität in Mittel- und Osteuropa*. Böhlau, Köln, 243–267.
- Szabó Máté (2004b): Hungary. In Pollack, Detlef – Wielghos, Jan (eds.): *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe. Origins of Civil Society and Democratic Transition*. Ashgate Publ. Aldershot, 51–73.
- Szabó Máté (2004c): Intelligence Against Dissidents: The Kádár-Regime, Control of Dissenting Intellectuals and the Emerging Civil Society in Hungary after 1956. In *The Journal of Intelligence History*. Vol. 4. No. 1, 75–107.
- Szabó Máté (2006): Dissent and Opposition in Kádár-regime of Hungary. In *Central European Political Science Review*. Vol. 7. No. 26, 2006. 136–156.
- Szilágyi Sándor (szerk.) (1999): *A Hétfői Szabadegyetem és a III/III*. Budapest, Új Mandátum.
- Szirmai Viktória (1992): Die Rolle ökologisch-sozialer Bewegungen in Ungarn. In Nissen, Sylke (hrsg.): *Modernisierung nach dem Sozialismus*. Marburg, Metropolis, 141–163.
- Tamás Gáspár Miklós (1993): Irónia, kétértelműség, színlelés. A demokratikus ellenzék hagyatéka. In *Világosság*. Vol. 34. No. 8–9, 137–151.
- Thaa, Winfried (1996): *Die Wiedergeburt des Politischen*. Opladen, Leske–Budrich.
- Daniel C., Thomas (2001): *The Helsinki Effect. International Norms, Human Rights and the Demise of Communism*. Princeton, Princeton U.P.
- Tickle, Andrew – Welsh, Ian (eds.): *Environment and Society in Eastern Europe*. Essex, Longmann.
- Tomka Ferenc (2005): *Halálra szántak, mégis élünk! Egyházüldözés 1945–1990 és az ügynökkérdés*. Budapest, Szent István Társulat.
- Tőkés Rudolf (ed.) (1979): *Opposition in Eastern Europe*. London, Mac Millan, 142–187.

- Tókécs Rudolf (1996): *Hungary's Negotiated Revolution. 1957–1990*. Cambridge, Mass., Cambridge U. P.
- Tókécs Rudolf (1998): *A kialakított forradalom*. Budapest, Kossuth.
- Unverhau, Dagmar (1999) (hrsg.): *Lustration, Akteneröffnung, demokratischer Umbruch in Polen, Tschechien, der Slowakei und Ungarn*. Hannover, LIT-Verlag.
- Vajda Mihály (1989): *Orosz szocializmus Közép-Európában*. Budapest, Századvég.
- Vajda Mihály (1991): Civil társadalom és demokrácia. In *Bibó-émlékkönyv*. 2. Budapest–Bern. Századvég Kiadó – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. 183–194.
- Zsille Zoltán (szerk.) (1985): *Független Fórum. Kéziratok magyar irodalom a Kárpát-medencében*. München, Danubius.